

Олег БАГАН (Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова)

СПАЛАХ СВОБОДИ: ПОЛЬСЬКА КОНСТИТУЦІЯ З ТРАВНЯ 1791 РОКУ

До 230-річчя події

3 травня у Варшаві відбулася урочиста зустріч президентів п'ятох держав з нагоди 230-ї річниці прийняття польської демократичної конституції у цей же день 1791 року. В ній взяли участь президент Польщі Анджей Дуда, президент Литви Гітанас Науседа, президент Латвії Егілс Левітс, президент Естонії Керсті Кальюлайд та український президент Володимир Зеленський. Ця подія є вельми позитивною і символічною, тому що йдеться про ідейний маніфест кінця XVIII ст., в якому декларувалися широкі демократичні права народу, встановлювалися норми законності та парламентаризму в дусі попередньої її американської конституції. Ця конституція була в усіх аспектах протиставленням до деспотизму Російської імперії, яка тоді з кожним роком посилювала свої позиції в Східній та Середній Європі і ширила деспотію та безправ'я. Це зробило день 3 травня символом свободоловності навіки передусім для поляків, але він би мав бути таким же значущим символом і для інших народів Сердньої та Східної Європи, особливо для тих, чії історичні долі були пов'язані з тодішньою Річчю Посполитою.

Участь в цій акції Президента В.Зеленського має

особливу вагу, оскільки це ще раз зближує Україну із її стратегічно важливими союзниками – Польщею та державами Балтії, які сьогодні виражають підтримку нашій державі на всіх міжнародних рівнях. Заразом ця участь має велике ідейне та моральне, навіть культурне значення, бо, вшановуючи конституційний акт 3 травня 1791 року на найвищому рівні, Україна приєднується до прекрасної свободоловної традиції, яка витворилася була в просторі колишньої Речі Посполитої і стала понадчасовим маніфестом вірності ідеалам Свободи й Права.

На жаль, в теперішній Україні тема конституції 3 травня не завжди знаходить собі належне широке тлумачення, її факти – популяризацію, її значення – історіософське осмислення. Тому ми, користуючись нагодою, спробуємо заглянути в її передісторію, зрозуміти логіку постанов та пояснити її всеєвропейське значення.

Конституція 3 травня 1791-го року була прийнята за чотири роки до цілковитого щезнення Речі Посполитої з мапи Європи. Але, щоб зрозуміти її моральну вагу й ідейну силу, треба заглянути на сто років назад і спробувати розтлумачити історію цієї держави протягом

Ян Матейко. Картина «Конституція 3 травня 1791 року»

всього галантного й водночас драматично-цинічного XVIII сторіччя.

Польська держава, територіально найбільша тоді в Європі, яка контролювала велику частину узбережжя Балтики на півночі, тримала величезний кордон-фронт із агресивною Московією на сході, постійно воювала з могутньою Османською імперією на півдні, наприкінці XVII ст. наче пережила страшне й драматичне перенапруження своєї політичної та соціальної енергії: її войовничий дух почав занепадати, еліта – маліти, а політична думка – дрібніти. Польща ніби виснажилася в постійних війнах із українськими козаками, зі шведською навалюю серединами XVII ст., відомою через свою несподіваність та всепроникність як «Потоп», з московськими нападами, які повторювалися методично. Після смерті останнього великого польського короля Яна Собеського, який правив у 1674-1696 рр., здобув знамениту перемогу над турками під Віднем 1683 р., яка врятувала Європу від мусульманської загрози, польське суспільство раптом «захворіло» на три жахливі недуги: *егоїстичну олігархію, безмежну анархію і примітивний паціфізм*. Польські еліти (не згадуємо вже окремо про литовські еліти в державі двох народів, бо ті на той час вже були цілковито денаціоналізованими й полонізованими) погрузили в матеріалізм, захланності та паразитарності. Польська шляхта, скориставшись із слабкості королівської влади й егоцентризму магнатів, вдалася до бездумного хаосу й дрібничкової поведінки, її культурно-інтелектуальний рівень почав стрімко понижуватися. Загалом польська нація просто не хотіла воювати, не хотіла захищати свої гідності й свободи.

Цю моральну, ідеологічну та інституційну виснаженість Польщі відразу відчували її три основні хижі сусіди, які якраз тоді входили у нові великі фази своєї геополітичної активності та експансивності: Московія, Австрія й Прусія. Не маючи змоги відразу розшматувати Польщу (бо це була надто велетенська держава й вони остерігалися вибуху всенационального опору, який міг зродитися як реакція на відкрити агресію), Москва, Відень і Берлін вирішили поступово й методично її ослаблювати й хаотизувати. Використовуючи традицію виборності польського короля й шляхетської демократії, «добрі сусіди» спочатку нав'язали Польщі свого короля (це була насамперед австрійська ініціатива), такого, який би не консолидував, а розбалансовував державу. Ним став у 1697 році саксонський король Август II Сильний з роду Ветинів, який проправив до 1733 року, започаткувавши епоху в польській історії, відому як «саксонська доба» (вона закінчилася аж в 1763 році). «Сильним» його прозвали не за те, що він когось перемагав на полі бою, а за те, що він володів дуже сильною сексуальною активністю (тільки офіційно історикам відомо про його 300 дітей від великої кількості жінок!).

Під час Північної війни зі Швецією в 1700-1721 рр. Московія скористалася із ситуації і ввела свої війська на територію Речі Посполитої. До слова, відтоді, з невеликою перервою на 1920-1939 рр., вони звідти майже не виходили. Московський цар Петро I як добрий стратег зрозумів, що розбалансовану Польщу він і його нащадки зможуть використовувати як гігантський важіль для підважування стабільності всієї Середньої Європи, тобто простору між Балтикою і Балканами, між Альпами і Чорним морем. У 1716-1717 рр. сталася, може найфатальніша подія в польській історії: московський цар, який втручання в польські внутрішні справи зробив своєю звичкою, скористався з чергового сплеску шляхетської анархії, конфлікту між магнатами-олігархами і ввів до країни велетенську армію. Петро I вирішив по-фарисейськи зіграти

роль «миротворця» в протистоянні між шляхтою, яка вчергове організувала свою конфедерацію (об'єднання, яке створювалося для задоволення вимог шляхти), що мала назву Тарногрудська (від місця організації), і королем Августом II. Через своїх агентів і підкуплених шляхтичів він організував скликання сейму, який через свою абсолютну покірність, переляканість і неприємність отримав історичну назву «Німий сейм». На ньому була прийнята нова конституційна угода для польської держави, яка цілком паралізувала Річ Посполиту на наступні десятиліття. Головні принципи цієї угоди, прийнятої 1-го лютого 1717 року, були такі: обмежувалися повноваження короля (він, по-суті, не міг приймати кардинальні державні рішення); король не мав права розпочинати війни; польська армія скорочувалася до мінімуму, який перешкоджав елементарній державницькій вазі країни; обмежувалася фінансова діяльність уряду (це обумовило економічний занепад країни); саму шляхту позбавлялося права скликати в майбутньому конфедерації, які відтепер розглядалися як бунт; вводилися податки на утримання армії, які через корупцію перетворилися на систематичний визиск польського селянства й міщанства; формально шляхта отримувала багато дрібних прав, які в сумі лише посилювали анархію в державі; водночас московське військо отримувало право будь-коли втручатися в польські політичні справи «за для миру» (яке прекрасно-цинічне формулювання!). І найцікавіше: Московія визначалася як гарант цієї угоди й безпеки Речі Посполитої, тобто фактично встановлювався її протекторат над польською державою.

Наступна епоха – завершення королювання Августа II (до 1733 р.) й королювання його сина Августа III (1733-1763) – це був період агонії польської державності. Московські царі та їхні послі, представники, просто емісари з невизначеними правами увесь цей час брутально вмішувалися в польські внутрішні справи, шантажували уряд, у різні способи грабували країну, вели себе, як гангстери (думка сучасного британського історика Нормана Дейвіса). Країна ж занепадала, котилися в прірву безладу, здрибнення, хаосу. Той же Н.Дейвіс дає таку оцінку цієї ситуації: «...зв'язок із Саксонією сам по собі не був шкідливим для Польщі. Провина Ветинів полягала в тому, що вони самі на початковому етапі потрапили до рук Росії. В результаті, аж ніяк не зміцнивши позиції Польщі на європейській арені, Ветини тільки вели Польщу за повід до російського табору, а отже, започаткували ту залежність політичну, від якої Польща ніколи остаточно не звільнилася».

Польська держава після видимого широкого шляхетського сеймового представництва стала заручницею егоїстичної, цинічної гри її магнатських родів, які самі неймовірно збагачуються, а країну тримали в соціально-господарській відсталості. Це роди Любомирських, Радзивілів, Сапіг, Потоцьких, Вишневецьких, Четвертинських, Сулковських, Яблоновських, Чарторийських, Сенявських, Браніцьких та ін. Відтак Річ Посполита у XVIII ст. стала зразком *олігархічної демократії*, яка потім повторювалася в історії багато разів і, до слова, успішно реалізується в нинішній українській державі.

Однак поступово, поряд із цими негативними явищами, в країні визріли потужні позитивні процеси. Зародилася якісна тенденція інтелектуального, ідейного, морального піднесення серед освічених верств польського суспільства. Відбулася вона приблизно між 1740-им і 1760-им роками, а її рушіями були ідеї *французького просвітництва, культура пізнього бароко й класицизму, настрої націоналізму*. За короткий час польська нація здійснила

такий потужний прорив у сферах культури, освіти, технологій, філософських ідей, що опинилася, як це не парадоксально огляду на її політичний занепад, у першому ряду народів Європи. Наприклад, кілька великих землевласників побудували новітні мануфактури, які урухомили продуктивне виробництво; магнат Анджей Замойський скасував у своїх володіннях кріпосне право, апелюючи до інших великих власників і стимулюючи демократичні настрої; філософ Станіслав Конарський заснував у 1740 р. Шляхетський колегіум, в якому навчали за найпередовішими методиками і який став фундаментом для формування нової польської еліти, ще він писав трактати в дусі французьких енциклопедистів; єпископ Юзеф-Анджей Залуський відкрив у Варшаві в 1747 р. першу публічну бібліотеку з колосальними книжковими фондами, що дало поштовх до широкої та якісної освіти, тощо. Засновувалися нові театри, часописи, посилено працювали видавництва, бурхливо розвивалися музика, архітектура, пластика, живопис, література. В духовно-мистецькому плані Польща наче перемістилася в інші виміри. У країні невдовзі, в другій половині XVIII ст., сформувалася нова культурна й політична еліта, серед постатей якої були Францишек Богомолець (1720-1784) – визначний публіцист, засновник журналу «Монітор» (1765-1785), який систематично інформував польське суспільство про ідейне та культурне життя Європи; видатний письменник, ідеолог польського націоналізму Ігнаці Красицький (1735-1801); мислитель, політичний теоретик Гуго Коллонтай (1750-1812), який, до речі, народився в селі біля Кременця, він став реформатором Ягеллонського університету й ідеологом польського республіканізму; філософ, економіст, теоретик Станіслав Сташиць (1755-1826); видатний романіст та драматург Юліан Немцевич (1758-1841); знаменитий політичний та військовий діяч Тадеуш Косцюшко (1746-1817) та ін.

Приблизно на початок 1760-х років визріло велике усвідомлення поляками фатальності своєї суспільно-політичної ситуації, в країні почалися ідейні та настроєві бродіння. Вони збіглися зі смертю короля Августа III й обранням королем із санкції російської цариці Катерини II Станіслава-Августа Понятовського (1732-1798), її колишнього коханця, якому випало правити в драматичних 1764-1795 рр. (Любовні вітхи Катерини Великої часто приносили дуже несподівані й різноманітні плоди і часами вельми впливали на долю Європи!). Станіслав-Август Понятовський був гульвіса й бонвіван, довго жив у Санкт-Петербурзі серед російської еліти, тому він сприймався як «свій», його кандидатура на польський престол розглядалася як форма цілковитої дискредитації цієї держави та її розкладу. Але з часом, коли Понятовський трохи пожив у Варшаві, він перейнявся позитивними настроями доби, глибше відчув батьківщину, в нього з'явилися коло радників, які усвідомлювали кризу держави й шукали шляхи виходу з неї. Тим більше, що до цього штовхали бурхливі події у велетенській країні, які ширилися щораз сильніше з кожним роком. Відтак відбулося дивовижне переродження порожньої людини в державного мужа. Тож постає король С.А.Понятовського до сьогодні є найсуперечливішою, притягальною й загадковою в польській історіографії.

Плани поділу ослабленої Польщі, яку ще непублічно від початку XVIII ст. називали «європейською корчмою», зріли давно. Найбільшим їхнім пропагатором був король Пруссії Фридрих II Великий (1712 – 1786, правив у 1740 – 1786 рр.). У цьому була своя закономірність: Пруссія розвивалася тоді високими темпами, ставала найміцнішою ні-

мецькою державою, але географічного простору для свого розгону не мала, тож польські терени розглядалися як цілком придатні для цього. На початку 1760-х рр. Фридрих II і Катерина II почали вести таємні переговори про поділ Речі Посполитої. Для Пруссії ласими були терени прибалтійські, бо це дозволяло поєднати сушею землі Бранденбургу й Померанії (Західну Пруссию) зі Східною Пруссією з центром в Кенігсберзі; для Росії такими теренами були – велетенські території, заселені білорусами, та вся Правобережна Україна (апелюючи до православності мешканців цього простору Москва ще від XV ст. вважала їх і їхню землю «своїми») і під цим претекстом постійно воювала спочатку із Великим князівством Литовським, а потім із Річчю Посполитою). Обидва монархи щораз нахабніше втручалися в польські справи, відкрито грабували країну, гальмували господарські ініціативи. На це зреагувала нова польська еліта, яка активно формувалася під впливом нових європейських ідей, часто в дусі демократизму. Першою її акцією стало заснування Барської конфедерації 29 лютого 1768 р. саме на українському Поділлі, в місті Барі, де не так чигали російські агенти. Її очолили Міхал Красинський та Юзеф Пуласький. До конфедерації пристали кілька передових магнатів зі своїми арміями (Потоцькі, Сапіги, Красинські). Почалося відкриття протистояння з російським військом.

Потужним ударом у спину цьому польському національно-визвольному повстанню стала українська Коліївщина, яку великою мірою стимулювали російські шпигуни й провокатори. Не випадково, чи не головною жертвою у війнах Коліївщини були українці-уніати, тобто Москва використала бунтівні та агресивні настрої в українському селянстві для *розпалювання спочатку реальної громадянської, братовбивчої війни в ньому, а потім для масової розправи з уніатами як із середовищем противним і неорганчним для неї*. Наслідком цього стало завершення формування в українському суспільстві специфічної ідеології *вузького православно-патріотизму*, яка започаткувалася в добі кінця XVI ст., коли вибухнуло українське православне відродження як реакція на наступ польського католицизму і Берестейську Унію, символізоване іменами Лаврентія та Стефана Зизаніїв, Герасима Смотрицького й Івана Вишенського, Йова Борецького та Єлисея Плетенецького, а пізніше таких фанатичних ортодоксів, як Стефан Яворський і Феофан Прокопович, які вже на повну силу мурували духовно-ідейний мур Російської імперії. Великою мірою знаменита поема Т.Шевченка «Гайдамаки» (1841) була еманациєю цієї ідеології, яка поновому оживила візію про православну місію України й української нації як духовної твердині проти католицтва й уніатства. На її образно-емоціональних інтенціях та паралельно на ідеях провідних інтелектуалів-народників, які очолили національно-культурне відродження українства в середині XIX ст., – М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, О.Бодянский, П.Чубинський, О.Кониський, І.Нечуй-Левицький та ін. – формується цілісна програма творення національної ідеології винятково на православно-козацькій історичній основі. Ця ідеологія й свідомість послідовно й тенденційно відкидають всі форми національної консолідації українства неправославного змісту, тобто побудованих на ідеях унійності чи католицтва, на духовно-світоглядних засадах *цивілізаційного оциденталізму*. У прихованих і модифікованих формах ця ідеологія православно-фанатичного патріотизму існує й до сьогодні в українстві і, наприклад, виявляється в тому, що часто інтелектуальні еліти Наддніпрянщини не сприймають ідей, які виходять з греко-католицької Галичини як з «де-

монізованого» (бо не православного) в їхніх містико-догматичних уявленнях, «неправдиво українського» простору. Або ось ще один нинішній наочний приклад із інтелектуально-культурної сфери: у велетенській двотомній (дві книги великого формату по приблизно 700 стор. кожна!), неймовірно фактологічній студії дуже мудрого й енциклопедично освіченого знаменитого письменника Валерія Шевчука «Муза Роксоланська» (К.: Либідь, 2005), присвяченій українській культурі та літературі XVI – XVIII ст., ви й згадки не знайдете про якусь там Берестейську Унію та українську культуру в її традиції. Автор не воює з ними, як колись большевики, але просто його православно-догматизована свідомість «не помічає» цього все-таки великого й тривалого духовно-культурного явища, який тоді кардинально вплинув на українську культуру й самосвідомість.

Цікавою також є тема, що інтелектуальні лідери та ідеологи Барської конфедерації були першими в Європі теоретиками націоналізму. Серед частини польської еліти прийшло усвідомлення, що аристократія не може постійно паразитувати на темноті й безправності селянства, що європейська цивілізація об'єктивно народжує нову *суб'єктивність громадянина єдиної нації*, що прості люди є такими ж виразниками духу тієї нації, як і аристократи. Так серед поляків спалахнуло велике почуття *національної консолідованості*.

Власне, цей польський націоналізм найбільше налякав монархів та еліти Росії, Пруссії та Австрії, які побачили перед собою щось дивовижно енергійне, піднесене, героїчне, незрозуміле. Про це не завжди пишуть історики, недбало заминаючи тему Барської конфедерації в «шляхетський егоїзм», «шовінізм», «провінціалізм» etc. Але насправді він був тим «двигуном», який струсував всюю Середньою Європою і цим підштовхнув трьох монархів – Катерину II, Фридриха II та Марію-Терезію австрійську – піти на окупацію великих теренів Речі Посполитої та юридично оформлений перший її поділ у 1772 р. Перед тим російські війська на чолі зі знаменитим Александром Суворовим розгромили це польське повстання. Власне, цей

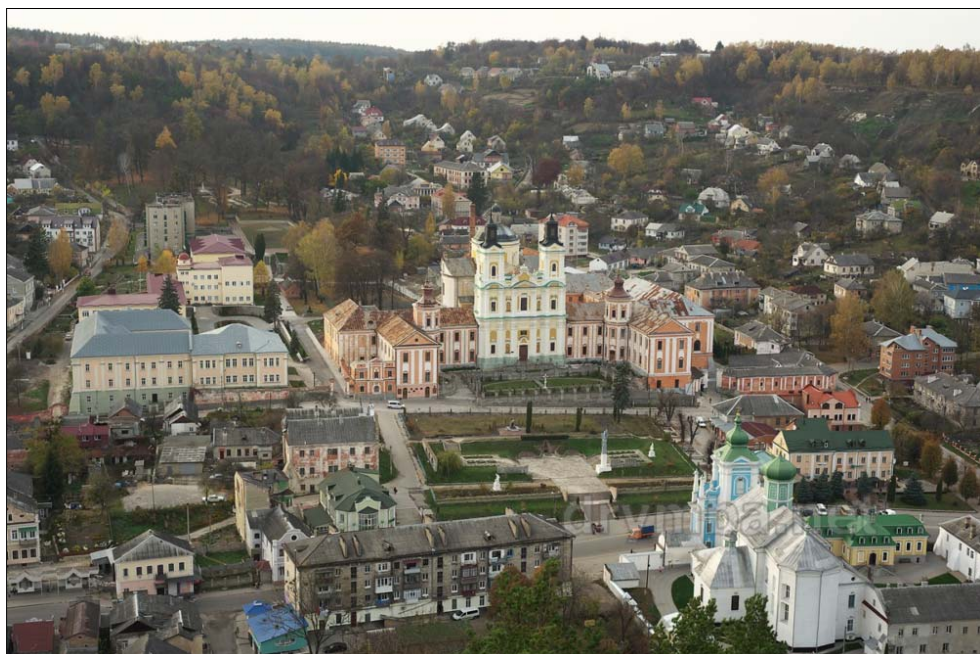
полководець, як не дивно, передусім здобував собі військовий досвід і славу в каральних операціях, під час яких масово знищувалося мирне населення.

Внаслідок першого поділу Речі Посполитої до Росії відійшли терени крайньої східної та північної Білорусі з містами Мстиславль, Вітебськ і Полоцьк та частина Курляндії (нинішня східна Латвія), до Пруссії – доволі велика частина польського Помор'я довкола Гданська, до Австрії відійшла Галичина і Південна Волинь, об'єднані в один автономний край «Королівство Галиції і Лодомерії». До слова, тоді в цей край були включені терени Південно-Західної Польщі (частини нинішніх воєводств Малопольща та Підкарпаття, простір між Краковом і Перемишлем), що поклато початок існуванню історично неправдивого та штучного поняття «Західна Галичина», тобто Галичина на переважно етнічно польських землях. Окрім частини Лемківщини, ці землі ніколи не входили до історичного простору Галичини князівської доби, тож на них і не може поширюватися ця назва в політико-культурологічному сенсі. Однак польська держава в основному збереглася ще як велика держава, яка охоплювала більшу частину Білорусі та Правобережну Україну. Наступні 20 років минули у великій тривозі, в постійних жвавих дебатах та ідейних усуремліннях серед польських еліт, які усвідомлювали, що їхню батьківщину поглинають три міжнародні хижаки, але нічого не могли вдіяти, щоб змінити загальні процеси в країні і довкола неї. З цих настроїв народилася велика традиція в польській художній літературі, яка відтепер стає особливо критичною, націософською за проблематикою й змістом, багатющою на жанрово-стильові експерименти, високоідейною. Вінцем цієї традиції згодом стали три великі письменники: Зигмунт Красинський (1812 – 1859), Адам Міцкевич (1798 – 1855) й особливо Юліуш Словацький (1809 – 1849), який у своїй творчості дав завершену картину драматизму й трагіки самоствердження нації через ідеалістичне, героїчне візонерство та проникливий аналіз своєї душі-ментальності.

Тоді в польській еліті формуються два ідеологічні табори, існування яких буде визначати польську політику до

XX ст. включно: проросійський і прозахідний. Перші вважали, що через широкий діалог з Росією, в якому поляки бачили себе «передовими просвітниками в світі варварів», через налагоджену систему впливів Польща може зберегтися, культурно й цивілізаційно втримуючи велетенські терени в Білорусі й Україні, і таким чином набути соціальної сили, щоб протистояти методичному наступові німців на заході. Другі вважали, що тільки максимальна окциденталізація польської свідомості, привнесення передових, насамперед французьких, ідей в польський світ, переймання програм модернізації, демократизації та націоналізму, які вже наступали в передових державах Заходу, врятує Польщу від стагнації і занепаду, дасть сили для протистояння наступові московського деспотизму.

Однак був і третій табір, найсильніший в тих історичних умовах, що склалися, це табір зрадників, корисливців, підступних угодівців. За час втрати ідеалів героїки та патріотизму, що розпочалися з ери саксонських ко-

Сзуїтський колегіум та костел у місті Кременець

ролів від 1697 року, в польському суспільстві витворилася ментальність *безчесного пристосуванства, фальшивості, цинічної меркантильності та провінційної здрібнілості*. За ці довгі роки егоцентризм, профанаторство, оксамілювання, пустомельство, ігнорування правил честі та елементарна безсовісність стали нормою поведінки в польських елітах. З цього й користали зовнішні держави-хижаки, які легко вербували собі в польському суспільстві агентів впливу, донощиків, цинічних слуг і холоуїв. Розпушта, лінивість, розбещеність, гедонізм, нещасття, примітивні розваги наповнюють польське життя, особливо в його вищих верствах. Тут назвемо імена лише декількох людей, в яких акумулювалися всі головні етичні вади цієї епохи: це архієпископ і примас Польщі Гавриїл Подольський, брати-єпископи Юзеф та Симон Косаковські, які ще й монополізували були вищі військові посади, захопили великі маєтності на Україні, але тільки для того, аби нічого не робити для блага Польщі, відкриті російські агенти й утриманці царів Ігнаці-Юзеф Масальський та Адам Понінський, гетьмани, які своєю бездіяльністю капітально ослаблювали державу, – Северин Ржевуський, Францишек-Ксаверій Браніцький, Станіслав-Фелікс Потоцький, Пйотр Ожаровський та багато інших.

У 1788 році, коли Росія воювала з Османською імперією на Чорному морі й Балканах, казан польської політики, який накіпав різноманітними настроями й контроверсіями, вибухнув. Верх взяла партія відвертих «західників-окциденталістів», яких очолив король Станіслав-Август, в якому пробудився глибокий патріотизм. Додатковою причиною активізації поляків була смерть могутнього пруського правителя Фридриха Великого в 1786 р. Відтак Станіслав-Август скликав, всупереч офіційним заборонам, новий сейм у 1788 р., який засідав чотири роки й через це отримав назву «Довгий», або ще «Чотирилітній». Ідейними натхненниками бунту були головні інтелектуали «західної» партії, яких ми вже назвали вище, особливо виділялися постаті Гуго Коллонтая та Тадеуша Косцюшка, які були прихильниками ідей Ж.-Ж.Русо та американського конституціоналізму (Т.Косцюшко воював за незалежність США).

Спочатку діяльність сейму перетворилася на платформу широких, інтелектуально вишуканих, гострих дискусій на політичні теми. Тоді до впливів у політиці прийшло покоління випускників Шляхетської Колегії – добре освічені, ідеалістичні, романтично налаштовані молоді люди з націоналістичною свідомістю. Вибухнула польська преса. За три роки країна, по-суті, перетворилася на авангард Європи в плані розвитку демократичних ідей поряд із Францією, яка від 1789 р. завирувала своєю радикальною революцією. Поступово депутати сейму почали скасовувати всі правові обмеження, які нав'язали Речі Посполитій «доброчинні» сусіди й псевдосоюзники, за яких вони себе видавали: Московія, Прусія та Австрія. Керував сеймом його маршалок Станіслав Малаховський (1736-1809), енергійний та підприємливий, він дуже швидко відновив польський суверенітет і стимулював економіку. Ожилилися польські міста, які вимагали вільних і гідних прав. У 1790 р. склад сейму оновився і до нього увійшли ще радикальніші й дієвіші люди. У травні 1791 року був вибраний день, коли сейм міг більшістю проголосувати за новий державний акт, який в історії отримав назву «**Конституція 3 травня**». Про нього Норман Дейвіс написав так: «Для пізніших поколінь Конституція 3 травня набула символічної ваги, цілком не сумірної з її практичним значенням (через втручання російських військ дія Конституція була припинена майже відразу – О. Б.). То був Біль про пра-

ва польської традиції, втілення всього, що було освіченим і прогресивним у польській минувшині, пам'ятник прагненню народу мати свободу, постійний докір тиранії держав, які поділили країну» (Н.Дейвіс. «Боже ігрище. Історія Польщі»).

Головні засади Конституції були такими: скасовувалося право *liberum veto*, яке століття анархізувало внутрішню політику Польщі через окремих шляхтичів блокувати одним голосом будь-які рішення сейму, заборонялося скликання шляхетських конфедерацій, які хаотизували країну, спеціальні урядові комісії мали займатися справами окремо Корони й Великого князівства Литовського, що відновлювало реальний дуалізм держави, в перспективі це мало посприяти литовському національному відродженню, яке занепало, створювалася спеціальна вища управлінська структура – Варта Національних Прав, – що складалася з короля, примаса та п'яти міністрів, яка мала зробити загальне керівництво країною дієвішим, мешканці міст отримували такі ж права, як і шляхта, великі свободи й права гарантувалися селянам, якими відтепер мала опікуватися держава, а не магнати, збільшувалася чисельність армії до 100 тис. і держава отримувала повне право вести вільну зовнішню політику, місцеве самоврядування зміцнювалося і вдосконалювалося. Потенційно ці реформи мали перетворити Річ Посполиту на найдемократичнішу державу Європи (нагадаємо, що французька революційна конституція була прийнята на 4 місяці пізніше, у вересні 1791 р.).

Російська імперія спостерігала за діями польського сейму й готувалася до того, аби стримати й нівелювати його інтенції. Ще в квітні 1791 р. на таємних зустрічах із групою високопоставлених зрадників з польської еліти (Потоцький, Браніцький, Ржевуський, брати Косаковські) царські представники узгодили збройний виступ проти легального польського уряду на чолі з королем Станіславом-Августом та парламенту. Відтак послала горезвісна Торговицька конфедерація (містечко Торговиця розташоване на території теперішньої Кіровоградської обл. в Україні), яка об'єднала те морально збанкрутіле, меркантильне, темне й реакційне шумовиння серед польської шляхти, яке масово плодилося в умовах поширення апатріотизму та пристосуванства. Слово «Торговиця» відтак стало символом національної зради, яка покрила себе останньою ганьбою. До торговичан відразу приєдналася російська армія на чолі із карателем Суворовим. Абсолютна чисельна перевага росіян, фактори добре вишколеної армії й зброї, з одного боку, й нерішучість, лякливість короля Станіслава-Августа, з другого, за кілька місяців вирішили справу і польські революціонери на чолі з героїчним Тадеушем Косцюшком були розбиті.

У 1793 р. був офіційно потверджений другий поділ Речі Посполитої між Росією й Прусією. На цей раз Росія придбала велетенської території центральної Білорусі, Правобережну Україну, крім Волині, а Прусії дісталася розвинута й багатолюдна Познанщина в центральній-західній Польщі і великі міста Данциг та Торунь. Відтепер Польська держава контролювала приблизно ¼ частину від своєї території перед поділами. Протягом червня-жовтня 1793 р. на спеціально скликаному під наглядом російських військ сеймі в м. Гродно всі рішення Чотирирічного сейму й Конституція 3 травня були офіційно скасовані.

У березні 1794 р. Т.Косцюшко знову підняв повстання, на цей раз в Кракові, який був ближче до Саксонії, де опинилася велика група революціонерів-втікачів. Т.Косцюшко видав т.зв. Поланецький універсал, демократичне звернення до польської нації і простого народу зокрема в

демократичному дусі, як продовження ідей Конституції 3 травня. Повстанці здобули кілька блискучих перемог над росіянами, були визволені Варшава й Вільно, лідерів Торговицької конфедерації як зрадників жорстоко покарали. Ціле літо тривали запеклі битви в різних кутках центральної та східної Польщі. Восени російські війська поступово почали здобувати перевагу. У великій битві під Мацейовіцями 10 жовтня 1794 року армія Косцюшка була розбита. Каратель Суворов вирушив на Варшаву, взяв її штурмом і залив кров'ю, влаштувавши різанину. Це був кінець Польської держави.

Історіософські висновки. Ідеї й факт польської Конституції 3 травня 1791 року та події, які розгорталися до-вокола них в останній чверті XVIII ст., є найяскравішим явищем в історії Середньої і Східної Європи цього століття. Це явище не означало тільки порив до свободи й національного самозбереження одного народу (поляків), а було своєрідним вивітом тривалої ментально-інтелектуальної еволюції еліт Речі Посполитої як багатонаціональної та багатокультурної держави. Ціла серія військово-політичних ударів, які нанесли Речі Посполитій сусідні держави-імперії на межі XVII-XVIII ст. – Османська імперія, Швеція, Московія, Австрія, Прусія, – водночас зруйнували її стабільний соціально-політичний організм і породили нове світовідчуття в душі польського народу. Руїна й занепад сусідували в цей час із дивовижними духовними та моральними прозріннями кращої частини польського суспільства. На ґрунті традицій руського (православного) духовного подвижництва та служіння, явленого в ідеї київської святості й чистоти в громадських справах, литовської державно-правової толерантності й гармонії, явлених в правних заповітах знаменитих Литовських статутів, польського шляхетського республіканізму, які увібрала в себе польська еліта, в болях і трагедіях XVIII ст. постало унікальне явище широкого суспільного та культурного руху до ідеалів правдивої Свободи й Справедливості.

Великі страждання цієї доби (численні війни, анархія, моральні падіння, тиранія, несправедливість) змусили правдиву польську еліту до кардинального переродження. Кращі уми польського суспільства – Красицький, Немцевич, Коллонтай, Сташиць та ін. – взялися по-новому переосмислювати недавню польську історію. Польський гегемонізм, шовінізм, управлінське безладдя, шляхетська анархія – були ними засуджені та ідейно відкинуті як факти й інтенції, які, врешті, призвели до занепаду Польщі. Водночас польська еліта здобулася на великий інтелек-

туально-просвітній прорив до вершин західноєвропейської філософської думки й культури й розпочала широкий діалог із західним світом. Результатом цього стало поширення окцидентальних ідей, настроїв та культурних віянь в усій Середньо-Східній Європі впродовж всього XIX ст. Наприклад, Василь Щурат дослідив, що радикальний республіканізм в молодого Тараса Шевченка формувався під впливом підпільних польських революційних товариств, які діяли по всій території колишньої Речі Посполитої і з якими він вперше познайомився, перебуваючи у Вільні, в 1830-і роки (див. студію: Щурат В. «Основи Шевченкових зв'язків з поляками», 1917 р.).

Відтак давні традиції демократизму, які плекалися в Середній Європі, яку уособлювала в XVI-XVII ст. Річ Посполита, – руське вічеве право, литовська конфедеративність та шляхетський республіканізм – переплелися із західноєвропейськими ідеями демократизму, які високо піднесли в XVIII ст. Дж. Лок і Д. Юм, Б. Франклін та Т. Пейн, Ш. Монтеск'є і Д. Дидро, Ж.-Ж. Русо й Н. де Кондорсе. І на цій основі стався **ідейний вибух**. Однак польська світла будівля, яку зводили натхненні романтики й герої-ідеалісти, зіткнулася із системним деспотизмом, що його найповніше найповніше уособлювала собою Московія-Росія. Катастрофа польської Речі Посполитої і її демократичної Конституції 3 травня означала остаточний занепад тієї великої цивілізації духовного поклику (Русь), законності (Литва), любові до особистої свободи (Польща), яку творили різні народи в просторі між Балтикою і Чорним морем, між Карпатами і Фінською затокою упродовж кількох століть. На весь цей простір насунулася важка деспотична формація Російської імперії, яка майже на понад два століття загальмувала його цивілізаційний розвиток.

Nota bene. Зрозуміло, що нез'ясованою залишається одна значна тема в нашому екскурсі: чи позбулися б свого шовінізму в ставленні до українців та білорусів польська еліта після впровадження норм Конституції 3 травня, якби польська національна революція перемогла. Мабуть, ні. Національні емоції зазвичай мають дуже велику глибину й силу інерції. Однак одне можна сказати ствердно: перебування в реформованій, демократичній польській державі об'єктивно принесло б українцям і білорусам більше історичних можливостей та перспектив, як перебування в деспотичній, забюрократизованій, відсталій Російській імперії. До того ж відіграв би свою роль фактор цивілізаційний – потужний прихід окцидентальних ідей та тенденцій до Польщі.

Не бійсь. Не зраджуй. Не мовчи

Олег К. Романчук. «Не бійсь. Не зраджуй. Не мовчи»: Публіцистика воєнного часу. Вибрані тексти 2014–2019: статті, есе. – Львів: Універсум, 2020. – 608 с., 7 іл.

Умови придбання

Щоб придбати книжку, слід переказати 250 гривень (у вартість включені поштові витрати за пересилку рекомендованою бандероллю) через будь-який банк чи надіслати поштовим переказом на рахунок IBAN UA08325268000000002600744144 в ПАТ АКБ «Львів», ЄДР-ПОУ 19326603, МФО 325268. Одержувач: ТзОВ «Універсум».

Не забудьте надіслати на адресу редакції («Універсум», п/с 2994, Львів–17, 79017) копію квитанції поштового переказу чи платіжного доручення, чітко зазначивши при цьому свою адресу та номер мобільного телефона (вимога Укрпошти).

Тексти книжки відомі читачам часопису «Універсум», тижневика «Країна», інтернет-порталу «Радіо Свобода». Зібрані «під одним дахом», вони дають змогу простежити вперту, послідовну лінію автора щодо захисту національних інтересів.

Леонід Капелюшний, письменник, сценарист, публіцист

